

Elust ordumajas

Konverents Tallinna Linnaarhiivis

26.09.–27.09.2014

Saksa ordu ajaloolle pühendatud konverents sai teoks Rahvusvahelise Saksa Ordu Ajaloo Uurimise Komisjoni, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi Keskaja Keskuse ja Tallinna Linnaarhiivi ühiste pingutuste tulemusena. Komisjon, mis kandis ka konverentsi finantseerimise põhiraskust, loodi 1985. aastal peakorteriga Viinis. Selle asutamine oli akadeemiliseks jätkuks Saksa-Poola ajaloolaste praktilisema väljundiga nn. õpikukomisjonide tööle ja ettevalmistuseks 1990. aastal Nürnbergis toimunud suurnäitusele, millega tähistati Saksa ordu 800. aastapäeva. Täna ühendab ordukomisjon 44 uurijat 15 riigist. Komisjoni põhitegevus on uurida Saksa ordu interdistiplinaarselt nii kogu tema tegutsemisaega (s. o. alates 1190. a. tänapäevani) kui ka kõiki selle kunagisi (või praeguseid) tegutsemispiirkondi silmas pidades. Iga kahe aasta tagant korraldab komisjon üldkoosolekuga seoses ka konverentsi mõnes Saksa orduga seotud paigas. 2014. aastal jõudis Balti riikidest viimasena järg Eesti kätte.

Seekordne kohtumine uuris ordu argiajaloolisest küljest. Nimetatud valdkonnaga tegelemisel on pikad juured. Liivimaa ajalookirjutusest võiks tuua näiteks Leonid Arbusow vanema kirjutise 1912. aastast Liivimaa ordu-meistrite argipäevast Wolter von Plettenbergi ajal¹. Arbusowi artikli ülesehituses ja pealkirja võtmesõnas „Vaikelu“ (*Stilleben*) võib aima- ta vihjet ja toetumist Johannes Voigti poolt juba 1830. aastal avaldatud käsitlusele Saksa ordu kõrgmeisterite kohta.² Mõlemad kirjutisi ühendab asjaolu, et kuigi nad on sündinud tõsisest süvenemisest teemasse, oli väljund mõeldud kõnetama pigem mitteakadeemilist, laia lugejaskonda. Arbusowi oma ilmus koguni keskmisele koolieale suunatud lugemikus. Nii

Voigti- kui ka Arbusowi-aegses ajalookirjutuse teemade hierarhias olid kõrgeimal kohal suurte meeste suured teod; väiksem, argisem ja maisem oli ühtlasi ka kõrvalisem ja vähem tähtis.

20. sajandi jooksul muutus olukord põhjalikult. Kui varem võis pidada argipäeva ajalugu kergemeelseks või „kollaseks“ kõmu jahtivaks vuajerismiks, siis valdkonna tõsiseltvõetavus suurenes seoses metoodilise baasi tugevdamisega. Interdistiplinaarsel laenamisel sotsioloogiast ja antropoloogiast oli selles oluline osa. Stimuleerivalt mõjutas huvi lihtrahva laia massi vastu ka vasakpoolsete ja sotsialistlike ideede levik. Ajaloolased hakkasid oma sünteesides otsima pealiskaudse sündmuste ajaloo tagant püsivamaid, aeglasemalt muutuvaid määratlusi, argipäeva struktuure (*les structures du quotidien*) – nagu neid nimetas oma 1967. aastal ilmunud raamatus kuulus prantsuse ajaloolane Fernand Braudel. Argipäevaajalugu (*Alltagsgeschichte, history of daily life*) on olnud ka moeteema, viimati 1980. aastate teises pooles, ühes kõige sellest tuleneva hea ja halvaga. Pidagem moe puhul heaks metodoloogiliste diskussioonide intensiivsust, halvaks sensatsioonijanu ja küsimuseasetuste kulumist ehk igale moele paratamatult järgnevat tüdimust. Täna võib öelda, et ajalooteaduste pluralistlikul maastikul on argiajalugu kindla positsiooniga uurimissuund, mille juures paeluvad endiselt interdistiplinaarsus ja püüe elamiskogemuse rekonstruktsioonis terviklikkuse poole.

Saksa ordu argipäeva vormisid mitmed tegurid: näiteks statuudid, mis vendade elu struktureerisid; hierarhiad, mis olid tingitud maa valitsemise vajadustest; pingutused, mida pidi tegema orduvalduste igapäevaseks majandami-

¹ L. Arbusow (der Ältere). *Stilleben der Ordensmeister von Livland* (Wolter von Plettenberg). – *Heimatbuch für die baltische Jugend*, hg. v. L. Goertz und A. Brosse, Zweiter Teil, Riga, 1912, lk. 85–97.

² J. Voigt. *Das Stilleben des Hochmeisters des Deutschen Ordens und sein Fürstenhof*. – *Historisches Taschenbuch*, Bd. 1, hg. v. F. von Raumer, Leipzig, 1830, lk. 167–253.

seks. Orduvendade elukeskkond vaheldus Vahe-merest Soome laheni tohutult nii kliimatiliste iseärasuste tõttu kui ka orduvõimu õiguslikest alustest tingituna. Ka nende eluasemete vormikirevus on suur: kui Baltikumis elasid orduvennad suurtes kivilinnustes, siis mõnel pool mujal pidid nad piirduma tagasihoidliku linnamajaga. Loomulikult oli see kõik ajas muutuv – alates tollest kuulsast laevapurjest, mille all moodustati Akkonis hospital (kust Saksa ordu oma algust loeb), kuni uhkete barokklossideni tänapäeva Belgias. Inimeste igapäevasel läbikäimisel nendes keskkondades oli eriline ruumiline liigendatus ja seda iseloomustas spetsiifiline materiaalne kultuur. Kõige selle mitmekesisuse juures ei saa päris unustada ka küsimust, mis võis olla selles elus läbi aegade ja olukordade ühist ja püsivat, ordule spetsiifilist.

Konverentsi avaettekande liturgia rollist orduvendade elus pidas Anette Löffler (Leipzig). Vaimulik ordu nägi jumalateenistuseks ette mitmesuguseid olukordi, alates igapäevasest tunnipalvusest kuni väliteenistuseni sõjakäigul; samuti puutusid orduvennad liturgiliste toimingutega kokku erinevates kontekstides – toomkapiitlites, ordukonventides, aga ka kihelkonnakirikutes. Liturgia uurimiseks kasutada olevad allikad, näiteks ordustatuudid, liturgilised käsiraamatud, visitatsioonide instruksioonid ja aruanded kajastavad aga omaaegset tegelikkust igaüks oma vaatenurgast ja valikuliselt. Kõige nähtavam vastandus, millele Anette Löffleri ettekanne keskendus, on normi ja praktika vaheline kontrast. Kirja pandud normidest ei pruukinud sugugi kõik kogu aeg kasutusel olla. Kuigi praktikale saab lähemale visitatsioonimaterjalide kaudu, tuleb nende puhul arvestada, et visitatsioonidel kiputi konventi külastavatele ülemustele mõnikord rääkima seda, mida nood kuulda tahtsid. Hoolimata keerukusest on liturgia puhul tegu valdkonnaga, millele ajaloolased peaksid senisest enam tähelepanu pöörama.

Adrian Boase (Haifa) ettekanne käsitles elu Montforti ordulinnuses arheoloogiliste väljakaevamiste valguses. Montfort/Starken-berg (Qal'at al-Qur'ain) Galileas, tänapäeva Põhja-Iisraelis Liibanoni piiri ääres oli Saksa ordu tähtsamaid linnuseid Lähis-Idas. Pärast langemist 1271. aastal jäi ta peagi varemetesse, mille tõttu on väljakaevamistel leitud võimalik siduda just Saksa orduga. Arheoloogiliselt on linnust siiski vähe uuritud, aastatel 1926 ja 2011–2014. Ootuspäraselt on leiumaterjali seas mitmesuguseid relvastusekatkeid, ambude ja

vibude detaile. Siiski on võimalik leidude abil tõestada ka käsitööliste (nt. ketrajate) tegutsemist linnuses. Lisaks kohalikele „taaskasutatud” esemetele (nt. üks Rooma-aegne veenõu) on leidude seas ka arhitektuuridetaile, mis viitavad linnuse läänelikule väljanägemisele. Gootipäraseid päiskivid, mis pärinevad 1926. aasta kaevamistelt, on täna hoiul New Yorgi Metropolitan kunstimuseumis.

Järgnevad ettekanded käsitlesid juba Saksa ordu tuntuimat tegevuspiirkonda, Baltikumi. Ühe selgesti eristuva grupi ettekannetest moodustas linnuste ruumiprogrammi rekonstrueerimise problemaatika. Võiks arvata, et eriti keeruline on see varemete puhul, kuid tegelikult on ka hästi säilinud ja põhjalikult läbi uuritud linnuste puhul küllaga lahendamata küsimusi. Seda tõestas Sławomir Józwiak (Toruń) oma ettekandes Marienburgi (Malborki) ordulinnusest, milles ta tutvustas koos Janusz Trupindaga (Gdańsk) tehtud uurimistööd. Saksa ordu kõrgmeistri residentsi Marienburgi uurimise, restaureerimise ja rekonstrueerimise ajalugu on tänaseks pea 200 aastat pikk, linnuse põhi-osa ja eeslinnused on hästi identifitseeritavad. Kuid detailsema liigenduse ja mitmete ruumide puhul töid Józwiak ja Trupinda välja kirjalike allikate mitmetähenduslikkuse. Keskaegsed tekstid jaotavad linnuse kaheks tsooniks, konvendihooneks ja eeslinnusteks. Ühes eeslinnustest paiknesid ka kõrgmeistri uhked elu- ja esindusruumid, mida alles historiograafias on hakatud paleeks nimetama. Pealinnuses pole autorite järgi kunagi olnud eraldi kapiitlisaali, vähemalt ei kasutata sellist mõistet allikates. Kogunemisi on peetud söögisaalis ehk suures remteris. Päris täpselt lasevad end eeslinnuse erinevatesse tiibadesse paigutada kõrgmeistri „öukonna” moodustanud mitmesuguste orduametnike elu- ja ametiruumid. Oigusega rõhutasid Józwiak ja Trupinda ka linnuse ruumikasutuse muutumist ajas seoses kõrgmeistri ametnikeaparaadi keerulisemaks muutumisega.

Võrreldes Preisimaaga on Liivimaa linnused ja nende kohta käiv kirjalik teave märksa kehvemini säilinud. See ilmnes Ieva Ose (Riia) ettekandest, mis käsitles eri ruumide funktsioone Läti ordulinnustes ehitusjäänuste ja kirjalike allikate põhjal. Kuigi ordulinnuste algset väljanägemist on püütud rekonstrueerida paremini säilinud näidete, nagu Riia, Võnnu, Sigulda või Vindavi, põhjal juba 19. sajandist alates, oleme tänapäeval tihti olukorras, kus orduelu jaoks kõige põhilisemaid ruume, kapiitli- ja söögisaali, ei ole võimalik täie kindlusega identifitseerida

ja isegi kabeli asukoha kindlaksmääramine ei õnnestu alati. Ettevaatlikult on võimalik ruumide varasemaid funktsioone taastada Poola-aegsete revisjonide põhjal, kuid kuna need on koostatud aastakümneid pärast ordu likvideerimist, ei pruugi need alati olla usaldusväärsed. Niisiis on kokkuvõttes Liivimaa linnuste ruumiprogrammi rekonstrueerimine vaevaline ja mitte alati tulemuseni viiv protsess. Ose demonstreeris meile aga veenvalt, kuidas arheoloogilisi ja kirjalikke allikaid sünteesides on ometi võimalik edasi minna.

Ka Villu Kadakas (Tallinn) tegeles oma ettekandes linnuste vormiprobleemidega, keskendudes ühele komplitseeritud juhtumile, Põide linnusele. Samanimelise kiriku juurde rajati Saaremaa orduvaldusi valitsenud foogti residents teadaolevalt millalgi 13. sajandi kolmandal veerandil. Jüriöö ülestõusu käigus linnus vallutati, foogti asukohaks sai sestpeale Maasilinn. Mil määral ja kui kaua vana linnust aga edasi kasutati, on senini õigupoolest ebaselge. Põide linnust on raske seostada ordu poolt mujal viljeldud arhitektuuriga. Linnuse paiknemine äärealal sundis küllap improviseerima, linnuse ajaloo katkemine üsna varakult ei lasknud siin välja areneda neil vormidel, mis olid ordule mujal iseloomulikud. Uuematest uurimistulemustest esitles Kadakas 1989. ja 1999. aasta kaevamistel leitud müürijäänuseid, mis rõhutavad varasemast enam linnuse ja kiriku omavahelist integreeritust. Samas jääb linnuse põhiplaani tõlgendamisse endiselt palju määramatust.

Arvi Haak (Tartu/Tallinn) esitas ettekandes elustiilist Viljandi ordulinnuses veel ühe näite ordu „majast”. Kontrastiks Põidele on Viljandis tegu ordu ühe tähtsaima keskusega Liivimaal, mida sajandite jooksul arendati. Nii on linnuse müüride suhteline kronoloogia ja kultuurikihi stratigraafia kujunenud väga keeruliseks. Viljandi uurimisele pole kasuks tulnud ka esimesed 19. sajandi lõpus tehtud kaevamised, mille käigus konvendihooned müürid avati, kuid mis seejärel hävisid. Viimase kahe aastakümne jooksul on lossimäel vähehaaval jälle kaevatud ja kogutud aukartustäratav hulk uut materjali. Linnuselt leitud jäänused importluksuskaupadest (klaas ja keraamika) võimaldavad aimata orduvendade materiaalse kultuuri kõrget taset. Leitud luude põhjal võib kõigepealt tõdeda loomaliha suurt osakaalu linnuseelanike toidulaual. Samuti on võimalik oletada loomade tapmist esimeses eeslinnuses ja luude kasutamist toorainena käsitöö tarvis.

Baltikumi osa lõpetas Aleks Pluskowski (Reading) ettekanne argielust Saksa ordu linnustes ökoloogilisest perspektiivist vaadatuna. Saksa ordu tegevusega kaasnenud Läänemere idakalda kolonisatsioon tõi kaasa olulisi muutusi keskkonnas: põllumajandustegevuse laiendamist, muutusi looma- ja taimeliikide kooslustes jms. Pluskowski juhitud interdistsiplinaarne uurimisprojekt püüdis neid muutusi detailsemalt kirjeldada Preisi- ja Liivimaa valitud näidete kaudu. Linnustelt võetud proovides uuriti paleobotaanika ja zooarheoloogia meetoditega põllumajandusliku toodangu käitlemist, vilja ladustamist ja loomade pidamist, tapmist ja tükeldamist. Lisaks meeskonna toidule läks linnustes vaja hulgaliselt ehitusmaterjali, kütet ja toorainet käsitööks. Kuigi enamik kõigest vajaminevast ammutati vahetult tagamaalt, on ordulinnuste varustamise geograafia siiski ulatuslik: näiteks võidi hulgaliselt tarbida Põhjamere heeringat ja Vahemere viigimarju; paekivi leidub ka ordulinnustes, mis asusid paemurdudest väga kaugel. Üksikjuhtumite üldistamine ökoloogiliseks informatsiooniks on kahtlemata keeruline, kuid Pluskowski näitas ilmekalt, kui palju detailsemaks ja värvilisemaks võib saada meie ettekujutus elust ordulinnuses (ja selle ümbruses) kompleksse lähenemise abil.

Järgnevad ettekanded võtsid vaatluse alla Saksa ordu sillapead mujal Euroopas. Vahemere-ruumis tegutses ordu kuni 15. sajandi lõpuni ka Sitsiilias. Kristjan Toomaspoja (Lecce) teemaks oli argielu Palermo ordumajas 1491. aasta visitatsiooniaruande valgusel. Lõuna-Itaalias oli ordu keskvõimul suhteliselt raske end kehtestada ning Saksamaa meistril, kellele piirkond pidi alluma, polnud seal sisuliselt kontrolli. Sitsiiliat peeti üldse põhjapoolsest Euroopast vaadates patupesaks ning visitatsiooni andmed orduvendade elust näivad seda vaid kinnitavat: süüdistused ulatuvad joomisest ja kaardimängimisest, konkubiinide pidamisest ja homoseksuaalsusest vargustele ja tapmisteni. Et sellised teemad visitatsiooniaruandesse üldse jõudsid, on märk provintsisisestest pingetest. Üksteise vastu käidi välja kõik see, mida harmoonilisema valitsemise puhul oleks püütud ülemuste eest varjata. Laiemalt vaadates ei erinenud toonased Sitsiilia orduvennad siiski kuigi palju sama ajastu ilmalikest aadlikest, ka renessansiaja teistes katoliku institutsioonides tuli ette nii mõndagi.

Orduvalduste ilmaliku majandamise ümber keerles Ursula Biralasch-Schwersmanni (Mar-

burg) ettekanne argielust Saksa ordu Marburgi komtuurkonnas 15. sajandil. Hessenis Püha Elisabethi hauakiriku ümber kujunenud maja kuulus esimeste ja olulisemate orduvalduste hulka Saksa keisririigis. Kui algselt oli Marburg Elisabethi kultusega seotud palverändude vastuvõtmise ja hospitalipidamise tõttu kindlasti väga eriline komtuurikond, siis aja jooksul jäid need kaks aspekti tagaplaanile. Marburgist sai Hesseni orduprovintsi keskus, mis haldas ümberkaudu laialipillutatud maavaldusi, kiriku külje alla arenes hiiglaslik majandushoov. Marburgi maavalduste põllumajanduslik tootlikkus tõi ordule hästi sisse, seda tõendavad nii ordumaja ümberehitused ja laiendused kui ka soetatud hinnalised kirikuriistad ja hobused. Kõik see tähendas aga ka ulatuslikku ametnike ja teenrite võrgustikku, mis majandusüksusi töös hoidmas pidi.

Hans Mol (Leiden) võttis vaatluse alla Saksa ordu Utrechti konvendi 15. sajandil. Utrecht oli Madalmaade orduprovintsi keskus, kus näiteks 1416/1417. aastal elas 6 rüütelvenda ja 8 preestrit, provintsis tervikuna 15. sajandil ca 15 rüütelvenda ja 50 preestervenda. Preestrite ülekaal Madalmaades on Saksa ordu tervikuna muide erandlik. Utrechti linnamüüri sees asunud krundi ostis Saksa ordu 14. sajandi keskpaigas ja ehitas sellel välja kompleksi kiriku, kapiitlisaali, infirmaariumi, provintsikomtuuri eluruumide ja arhiiviga. Viimastel aastatel tehtud restaureerimistööde käigus saadud andmetele tuginedes on võimalik hoonetekompleksi kujunemislugu rekonstrueerida 3D mudeli abil. 15. sajandi argielu Utrechti konvendis uurides ei tuvastanud Mol kuigi drastilisi muutusi, kui ehk vast mõningast orduvendade arvu vähenemist, mis omakorda oli tingitud sissetulekute vähenemisest.

Viimane ettekanne, Michel van der Eycenilt (Brüssel) tõi kuulajad juba uusaega, 18. sajandi Bieseni orduprovintsi Maastrichti konventi ja Bekkevoorti komtuurkonda. Maastrichti konvent tegutses 18. sajandil mõnda aega Bieseni provintsikomandöri residentsina, Bekkevoorti oma aga, mis oli juba sajandi alguses varemeisse jäänud, kasutasid orduvennad jahimajandina. Barokiajastul arenesid täies ulatuses välja need jooned Saksa ordu, mida oli võimalik märgata juba hiliskeskajal. Ordu kujutas endast aadlikorporatsiooni, mille liikmed käsitlesid orduameteid kui sissetulekuallikat seisusekohaseks eluks. Mõni 18. sajandi komtuuridest ei tõstnud isegi kordagi jalga oma komtuurkonda, kogu majapidamist juhtisid ko-

halikud ametnikud, kellest mõned olid juba mitmendat põlvkonda ordu teenistuses ega elanud samuti halvasti. 18. sajandi orduvendade elustiil sarnanes toonastele ilmalikele aadlimeestele, kloosterlikust rangusest ei saa siinjuures kuigi palju enam rääkida.

Loomulikult pole ühe kahepäevase konverentsi raames võimalik haarata kõike. Programmi koostajad püüdlid siiski selle poole, et suuremad teemad oleksid esindatud. Raskuspunkt sattus kohavaimu järgides Baltikumi peale, rohkem oli esindatud arheoloogiline ja ehitusarheoloogiline lähenemine ordumajadele. Mitmes ettekandes kordunud jooneks võiks pidada orduelu seoseid seda ümbritsenud aadlimaaailmaga. Lõpetuseks sobivad orduargipäeva hästi kokku võtma Ursula Braasch-Schwersmanni välja toodud kolm kesket märksõna: kontemplatsioon, alimentatsioon, administratsioon. Mõistagi paistavad need valdkonnad uurimismaterjalist välja erineva intensiivsusega. Tihtipeale on majanduslik ja administratiivne info paremini säilinud, kuid kui vaadata orduajalugu tervikuna, siis on just need valdkonnad ka kõige enam ajas muutunud. Kui tahta leida orduelu üle aegade ja ruumide ühendavat, siis tuleks seda otsida vist pigem just spirituaalsusest.

Juhan Kreem

Juhan Kreem

(1971), *PhD*, teadur, Tallinna Linnaarhiiv, Tolli 4, 18133 Tallinn, Juhan.Kreem@tallinnlv.e